

STRZAŁ W STOPE.

NIEZAMIERZONE KONSEKWENCJE POLITYCZNE MANIPULACJI WYBORCZEJ W TURECKICH WYBORACH PARLAMENTARNYCH W 2018 ROKU^{1, 2}

Uğurcan Evci*
University of California

Marek M. Kamiński**
University of California

Streszczenie: *Turecka partia rządząca, AKP (Partia Sprawiedliwości i Rozwoju), popełniła błąd ex post, zmieniając ordynację wyborczą przed wyborami parlamentarnymi w 2018 roku. Motywacją do przeprowadzenia wyborów była obawa AKP, że jej koalicjant – MHP (Partia Narodowego Działania) – nie przekroczy progu 10%. Nowe zasady dotyczące blokowania list wyborczych (apparentement) pozwoliły partiom na zawieranie bloków wyborczych, a całkowita liczba głosów oddanych na blok była wykorzystana do sprawdzenia, czy partia osiągnęła próg wyborczy. Niespodziewanie MHP udało się osiągnąć ten próg, podczas gdy partii opozycyjnej İP (Dobrej Partii) – już nie. Głosy na İP jednak nie przepadły, jak stałoby się w przypadku poprzedniej ordynacji. W efekcie AKP utraciła większość parlamentarną, ponieważ liczba przyznanych jej mandatów spadła poniżej 50%. Natomiast dawna ordynacja zagwarantowałaby AKP większość.*

Oszacowania liczby mandatów dokonano przy pomocy czterech alternatywnych scenariuszy; ponadto wskazano wszystkie partie, które popełniły błędy ex

¹ Podczas prac nad niniejszym artykułem autorzy otrzymali wsparcie finansowe z Centrum Studiów nad Demokracją im. Jacka W. Peltasona Uniwersytetu Kalifornijskiego w Irvine. Dziękujemy za uwagi Paulowi Kubickowi i Marcinowi Malawskiemu.

² This chapter is derived in part from an article (Evci and Kaminski, 2020) published in Turkish Studies on November 17, 2020, available online: <http://www.tandfonline.com/10.1080/14683849.2020.1843443>
Tłumaczenie: Barbara Kaminski

* Uğurcan Evci, Wydział Nauk Politycznych, University of California, 3151 Social Science Plaza, Irvine, CA 92697-5100, USA, ORCID: 0000-0001-6096-6593, e-mail: uevci@uci.edu

** Marek M. Kamiński, Instytut Matematyki Behawioralnej i Wydział Nauk Politycznych, University of California, 3151 Social Science Plaza, Irvine, CA 92697-5100, USA, ORCID: 0000-0003-3997-0541, tel. 949 8242744, e-mail: marek.kaminski@uci.edu

post w głosowaniu nad reformą wyborczą, oraz oceniono polityczne konsekwencje tej reformy.

Słowa kluczowe: reprezentacja proporcjonalna, inżynieria wyborcza, Turcja, wybory parlamentarne, manipulacja wyborcza, głosowanie blokowe.

SHOT IN THE FOOT: UNINTENDED POLITICAL CONSEQUENCES OF ELECTORAL ENGINEERING IN THE TURKISH PARLIAMENTARY ELECTIONS IN 2018

Abstract: *Before the parliamentary elections in 2018, the ruling party in Turkey, AKP, introduced a new apparentement provision in the electoral law, which allowed parties to make electoral alliances in order to meet the electoral threshold. We claim that this was an ex post mistake. AKP's electoral engineering was motivated by their fear that its coalition partner, MHP, would not exceed the 10% threshold. While MHP actually met the threshold in the election, the opposition party, İP, failed to do so. Thanks to the new law, the votes for İP were not wasted, as would have happened under the old law. AKP less than 50% of seats and it consequently lost the parliamentary majority. Under the old electoral law, AKP would have won the majority.*

We use four alternative scenarios in order to estimate the seats and evaluate the political consequences of the unsuccessful electoral manipulation.

Key words: *proportional representation, electoral engineering, electoral manipulation, Turkey, parliamentary elections, apparentement.*

1. WSTĘP

Przedmiotem naszej analizy jest nieudany przypadek inżynierii wyborczej (reformy wyborczej) w Turcji w 2018 roku. W tym państwie obowiązuje system wyborczy z najwyższym progiem wyborczym na świecie dla pojedynczych partii, wynoszącym 10%. Wprowadzona poprawka do konstytucji pozwoliła partiom politycznym na tworzenie bloków wyborczych, których łączny wynik wyborczy mógł zostać wykorzystany w celu osiągnięcia progu wyborczego. Rządząca partia AKP (Partia Sprawiedliwości i Rozwoju) wprowadziła zmiany – obawiała się, że jej sojusznik, MHP (Partia Narodowego Działania), nie przekroczy tego progu. Reforma okazała się jednak poważnym błędem AKP – MHP przekroczyła próg samodzielnie, a sama AKP uzyskałaby zdecydowanie lepsze wyniki, gdyby poprzednią ordynację wyborczą pozostawiono bez zmian.

Inżynieria wyborcza jest ryzykowna, zwłaszcza gdy system partyjny jest niestabilny, a poparcie wyborców ulega częstym zmianom. Czasami pechowi manipulato-ry uzyskują gorsze wyniki wyborcze niż w ramach oryginalnej ordynacji. Grofman i Brunell (1999) ukuli nawet specjalny termin – *dummymandering* – na określenie nieudanych wysiłków związanych z gerrymanderingiem, czyli manipulacją kształtem okręgów wyborczych. Nagel (1994) opisuje, jak inżynieria wyborcza zawodzi nawet w stabilnych demokracjach, takich jak Nowa Zelandia, ale najczęściej to reżimy autorytarne lub demokratyzujące się przeceniają swoje poparcie wyborcze (Przeworski, 1997). W Polsce w latach 1989–1993 partie inwestowały dużo czasu w inżynierię wyborczą, ale osiągnęły swoje cele tylko w 48% przypadków (Kaminski, 2002a, 2002b). Jednym z błędów *ex post* było niewprowadzenie przez polskich komunistów najkorzystniejszego dla nich prawa wyborczego (Kaminski, 1997, 1999). Ten błąd został później powtórzony na Węgrzech. W innych krajach byłego bloku sowieckiego wystąpiły podobne fiaska manipulacji wyborczej: w Estonii w 1992 roku, przed aksamitnym rozwo- dem w Czechosłowacji w 1992 roku, w Rosji w 1993 roku (Benoit i Schiemann, 2001; Grofman i in., 1999; Stein, 2000; Moser, 2001) i w Polsce w 1993 roku (Kaminski i in., 1998). Moraski i Loewenberg (1999) twierdzą nawet, że w niedojrzałych demokracjach „partie u władzy rutynowo źle oceniały zarówno swoje perspektywy wyborcze, jak i wpływ progów wyborczych na ich liczbę mandatów parlamentarnych”. Błędy w inżynierii wyborczej powiązane są silnie z paradoksami głosowania (Kaminski, 2015).

W tym artykule argumentujemy, że podobny „błąd w ocenie” miał miejsce w Turcji. Wybory parlamentarne w Turcji w 2018 roku poprzedziła intensywna inżynieria wyborcza rządzącej partii AKP. Wprowadziła jedną zasadniczą, przyjazną dla koalicji zmianę ustrojową, tj. opcję blokowania list wyborczych (*apparentement*), która pozwoliła partiom na tworzenie ogólnokrajowych bloków wyborczych w celu liczenia głosów na potrzeby osiągnięcia progu wyborczego. Podobne przepisy są czasem stosowane w systemach z ordynacją proporcjonalną³. Twierdzimy, że ta zmiana była błędem *ex post* AKP. Różnica była niezwykle istotna, ponieważ rzeczywiste wyniki wyborów mierzone w mandatach były bardzo zbliżone do progu 50% miejsc parlamentarnych. W poprzednim systemie AKP miałyby wygodną, jednopartyjną większość w parlamencie z około 54% miejsc zamiast jedynie 49,2% uzyskanych w nowym.

Rozpoczynamy nasz artykuł od opisu kontekstu politycznego inżynierii wyborczej w Turcji i wyników wyborów, które po niej nastąpiły. W części 3 szacujemy przewidywany podział mandatów w ramach dawnej ordynacji wyborczej i porównujemy go z faktycznymi wynikami wyborów. Dokonujemy również analizy wrażliwości, bio-

³ W Polsce głosowanie blokowe było wprowadzone w pierwszych wolnych wyborach parlamentarnych w 1991 roku. Adam Słomka z KPN założył cztery różne partie i zablokował ich głosy z głosami swojej partii, dzięki czemu KPN otrzymała pięć dodatkowych mandatów (Haman, e-mail do autora; Kamiński 2018b).

rać pod uwagę drobne odchylenia od alternatywnego scenariusza. W podsumowaniu oceniamy konsekwencje polityczne nieudanej inżynierii wyborczej. Szczegóły metodologiczne symulacji są dostępne (Evcı, 2020).

2. INŻYNIERIA WYBORCZA I WYBORY W 2018 ROKU

Turcja ma jednoizbowy parlament, Wielkie Zgromadzenie Narodowe, i stosuje metodę Jeffersona–D’Hondta⁴ do rozdzielania 600 miejsc w 87 wielomandatowych okręgach. Najbardziej znaczącą cechą systemu wyborczego jest dziesięcioprocentowy próg wprowadzony przez rządy wojskowych po zamachu stanu w 1980 roku, którego celem było zmniejszenie efektywnej liczby partii parlamentarnych (ENPP) do dwóch lub trzech (Özbudun, 1996; Sayarı, 1992).

2.1. Polityczne preludium

Połączenie najwyższego progu dla pojedynczych partii na świecie z metodą Jeffersona–D’Hondta doprowadziło w Turcji do utrzymującej się uporczywie dysproporcjonalności parlamentarnej. Na przykład w wyborach w 2002 roku dwie partie przekroczyły próg, a pięć partii uzyskało od 5 do 10% ogólnej liczby głosów. AKP zdobyła 66% mandatów z zaledwie 34,28% głosów, podczas gdy główna partia opozycyjna, CHP (Republikańska Partia Ludowa), uzyskała 32,4% mandatów z zaledwie 19,39% głosów. Wysokie progi wyborcze zachęcają do inżynierii wyborczej, aby pomóc sojusznikom manipulatora przekroczyć próg lub utrzymać przeciwników poniżej niego (Moraski i Loewenberg, 1999; Szymański i Wódka, 2017).

Reforma wyborcza 2018 roku była konsekwencją wyniku wyborów z 7 czerwca 2015 roku. Posiadająca wcześniej większość parlamentarną AKP uzyskała tylko 46,91% mandatów, głównie ze względu na sukces HDP (Ludowej Partii Demokratycznej), która po raz pierwszy przekroczyła próg 10%, otrzymując 14,55% mandatów. HDP wywodzi się z regionalnej partii kurdyjskiej i zrzesza wiele organizacji lewicowych oraz mniejszościowych. Drugim co do wielkości zwycięzcą była MHP. MHP odmówiła powołania rządu mniejszościowego z CHP, główną partią opozycyjną, ponieważ funkcjonowanie takiego rządu wymagałoby wsparcia HDP. Późniejsze niepowodzenia różnych partii w formowaniu rządu doprowadziły do ponownych wyborów 1 listopada 2015 roku.

⁴ W Stanach Zjednoczonych metoda ta jest najczęściej nazywana metodą Jeffersona – ponieważ właśnie on zastosował ją jako pierwszy. W Europie i większości pozostałych krajów określa się ją natomiast metodą D’Hondta.

Tym razem AKP zdobyła większość mandatów. Jednak utrata większości kilka miesięcy wcześniej, jak również sukces HDP sprzyjały zmianie retoryki AKP na bardziej nacjonalistyczną. W efekcie AKP zdecydowała się poszerzyć swoje zaplecze polityczne o nacjonalistów z MHP. Ponadto po wyborach w 2015 roku i próbie zamachu stanu w 2016 roku, AKP zaostrzyła retorykę wobec zwolenników organizacji religijnej kierowanej przez Muhammeda Fethullaha Gülena i obwiniła ich o próbę zamachu stanu. Co więcej, AKP przerwała siedmioletnie rozmowy pokojowe z przywódcami kurdyjskimi i zainicjowała działania militarne w miastach kurdyjskich (Taş, 2018; Göl, 2017). Krótko mówiąc, AKP przyjęła nastawienie „antyterrorystyczne” z dużą dawką nacjonalizmu.

Bardziej nacjonalistyczna postawa AKP usatysfakcjonowała MHP (Bahçeli: HDP'lilerin, 2016; Bahçeli'den Ittifak, 2017). W efekcie, po wyborach 1 listopada, MHP pomogła AKP w osiągnięciu wymaganej do przeprowadzenia referendum większości kwalifikowanej 3/5 mandatów i zmianie systemu parlamentarnego na prezydencki (Yılmaz 2018). Zachęcona obietnicą AKP kontynuowania nacjonalistycznego kursu, MHP zgodziła się poprzeć zmianę konstytucji (Kaya i Whiting, 2019). Od tego czasu MHP wspierała AKP w sprawach legislacyjnych. Jednak bliskie relacje MHP z rządem sprawiły, że 25 października 2017 r. część prominentnych polityków MHP opuściło tę partię i utworzyło nową – İP (Dobrą Partię).

Referendum konstytucyjne z 2017 r. przede wszystkim wzmocniło władzę wykonawczą prezydenta i zwiększyło liczbę mandatów parlamentarnych z 550 do 600. Niemniej jednak główna władza ustawodawcza pozostała w parlamencie (Esen i Gümüştü, 2018). Po przeprowadzeniu referendum kolejną istotną nowelizacją ordynacji wyborczej – system blokowania list – zaproponował lider MHP, Devlet Bahçeli, wspierany przez AKP (Bahçeli'den Ittifak, 2019). Partie mogły teraz tworzyć bloki wyborcze. Wyborcy głosowaliby na swoje partie, ale to całkowita liczba głosów na blok zostałaby wykorzystana do ustalenia, czy partia przekroczyła próg wyborczy.

2.2. Blokowanie list i wybory

Reforma wprowadzająca blokowanie list wyborczych została wprowadzona przez AKP i MHP 13 marca 2018 roku (Law Amending, 2018). Gdy MHP odmówiła powołania rządu mniejszościowego z CHP i ze względu na zaostrzoną retorykę nacjonalistycznej AKP, poparcie MHP spadło z 16,3% w wyborach z 7 czerwca 2015 roku do 11,9% w wyborach z 1 listopada 2015 roku. Odkąd MHP przekształciła się z partii opozycyjnej w sojusznika rządu, powszechnie spodziewano się, że nadal będzie tracić poparcie. Oczekiwania takie zostały potwierdzone w wynikach sondażowych. W tym samym czasie nowo utworzona przez część dawnych polityków MHP partia İP wypadła lepiej w sondażach niż stara MHP. Wyniki sondaży były jednak bardzo zmienne (Evcı, 2020).

AKP miała uzasadnione powody do obaw, że MHP nie przekroczy progu, podczas gdy partie opozycyjne, w tym wywodząca się z MHP partia rozłamowa İP, wydawały się być pewne przekroczenia progu. AKP poparła zatem blokowanie list, spodziewając się, że jedynym większym beneficjentem będzie MHP. Gdyby MHP w pojedynkę nie przekroczyła progu 10%, mógłby zrealizować się najgorszy dla AKP scenariusz – byłaby największą partią parlamentarną, ale z mniejszością i bez potencjalnego partnera koalicyjnego. AKP próbowała też zablokować İP udział w wyborach, ale sojusznik Dobrej Partii, CHP, pomógł jej w spełnieniu kryteriów formalnych.

Zgodnie z nowym prawem karta do głosowania zawierała nazwę bloku i nazwy partii. Wyborcy mogli oddać głos na preferowaną partię albo na cały blok bez deklarowania partii. Całkowita liczba głosów oddanych na blok i partie miała być wykorzystana do przekroczenia progu 10%. Mandaty w okręgu były najpierw przydzielane blokom przy użyciu metody Jeffersona–D’Hondta. Ta sama metoda była ponownie użyta do podziału miejsc wewnątrz bloku. AKP i MHP utworzyły blok Cumhur, zaś CHP, İP i SP – blok Millet. Kurdyjska HDP poszła do wyborów samodzielnie.

Przykład 1: Jak działa turecki system blokowania list wyborczych z roku 2018?

Rozważmy hipotetyczny scenariusz, w którym 20 mandatów przydzielonych jest w jednym okręgu z użyciem blokowania list. Dla uproszczenia założymy, że głosy oddano tylko na partie, które utworzyły dwa fikcyjne bloki: Duży Blok (partie A i B) oraz Mały Blok (partie C i D).

Tabela 1

Hipotetyczny rozkład 20 mandatów między cztery partie w dwóch blokach

Komitet wyborczy	Głosy (w tym głosy bloku)	Mandaty
Duży Blok	10000	
Partia A	28500	3
Partia B	81500	9
Mały Blok	0	
Partia C	40000	4
Partia D	40000	4

Uwaga: Niektóre głosy na Duży Blok zostały oddane na cały blok bez deklarowania partii. Wszystkie głosy na partie Małego Bloku zostały oddane na partię.

W pierwszym kroku musimy rozdzielić 20 mandatów pomiędzy dwa bloki. Wykorzystanie metody Jeffersona–D’Hondta oznacza, że Duży otrzymuje 12 miejsc, a Mały – 8.

W drugim etapie mandaty należy rozdzielić w ramach bloków. W przypadku Małego Bloku zadanie jest trywialne, ponieważ obie partie zdobyły identyczną liczbę głosów. Zarówno C, jak i D otrzymują po 4 miejsca. W przypadku Dużego Bloku kolejne zastosowanie metody Jeffersona–D’Hondta do głosów oddanych na poszczególne partie A i B daje 3 mandaty dla A i 9 mandatów dla B. Głosy na Duży Blok bez określonej partii zostały podzielone między członków bloku proporcjonalnie do liczby ich indywidualnych głosów (podobnie do procedury zastosowanej w wyborach). W oficjalnych wynikach wyborów uwzględniono tylko końcowe głosy dla obu partii po korekcie polegającej na proporcjonalnym doliczeniu głosów, zatem liczba głosów oddanych wyłącznie na blok nie była dostępna.

Liderzy opozycji twierdzili, że reforma wyborcza miała przynieść korzyści rządowi. CHP i HDP potępiły „manipulację” i sprzeciwiły się nowemu prawu. Lider CHP, Kemal Kilicdaroglu, nazwał je „prawem oszukującym koalicje i wybory”. Wiceprzewodniczący HDP stwierdził, że nowe prawo zasadniczo obeszło konstytucję i prawo wyborcze, chroniąc jednocześnie dziesięcioprocentowy próg wyborczy. Wiceprezes CHP, Seyit Torun, stwierdził: „To prawo wyborcze podzieli nas i spowoduje bardzo poważne i nieodwracalne problemy”⁵. Spośród czterech partii parlamentarnych dwie głosowały za nową ustawą (AKP i MHP), a dwie były przeciwne (CHP i HDP).

Tabela 2

Głosy i mandaty największych partii i bloków w wyborach parlamentarnych 2018 roku (procenty)

Komitet wyborczy	Głosy	Mandaty
AKP	42.56	49.17 (295)
MHP	11.1	8.17 (49)
CHP	22.7	24.33 (146)
İP	9.96	7.17 (43)
SP	1.34	0 (0)
HDP	11.7	11.17 (67)
Łącznie	99.36	100.0 (600)
Bloki:		
Cumhur (AKP + MHP)	53.66	57.33 (344)
Millet (CHP + İP + SP)	34	31.50 (189)

Źródło: Supreme Election Council (2018). Mniejsze partie zostały pominięte. Procenty mandatów nie sumują się do 100% ze względu na błąd zaokrąglenia. Liczby mandatów są pokazane w nawiasach.

Wyniki wyborów były dużym zaskoczeniem: İP, która miała z łatwością przekroczyć próg, uzyskała zaledwie 9,96%, a MHP – aż 11,1% ogólnej liczby głosów. Przy

⁵ Patrz artykuły prasowe Kilicdaroglu’ndan (2018), Gece Yarisi ‚apar topar’ (2018) oraz CHP’li Torun’dan (2018).

takich wynikach IP nie znalazłaby się w parlamencie w ramach poprzedniej ordynacji wyborczej, ale blok z największą partią opozycyjną, CHP, pozwolił jej wejść do parlamentu. Tabela 2 przedstawia wyniki wyborów⁶. W symulacjach wykorzystujemy oficjalnie ogłoszone końcowe głosy dla obu partii po dokonaniu korekty polegającej na proporcjonalnym podziale głosów między partie bloku; liczba głosów oddanych wyłącznie na blok nie była dostępna.

3. SZACOWANE WYNIKÓW WYBORÓW PRZY ALTERNATYWNYCH SCENARIUSZACH

Twierdzenie, że AKP – podobnie jak niektóre inne partie – popełniła błędy *ex post*, jest relatywnie łatwe do obrony. Trudniejsze jest rzetelne oszacowanie ilościowe wyników hipotetycznych wyborów. Poniżej przedstawiamy takie szacunki w ramach hipotetycznych scenariuszy zakładających poprzednią ordynację wyborczą, czyli bez zapisów o blokach. Zaprezentowane scenariusze różnią się poczynionymi założeniami co do przekroczenia progów przez różne partie. W symulacjach zastosowaliśmy dwie metody. Metoda FSS wykorzystuje dane zagregowane na poziomie kraju (Flis i in., 2018, 2019, 2020; Evcı, 2020). Natomiast metoda SEATS wykorzystuje program SEATS, który najpierw oblicza podziały mandatów w okręgach na podstawie głosów w okręgach, a potem sumuje uzyskane wyniki.

Naszym głównym założeniem jest to, że w normalnych okolicznościach partie polityczne starają się zmaksymalizować liczbę mandatów (Kaminski, 2002a; Benoit i Schiemann, 2001). Wydaje się, że podobnie było również w przypadku tureckiej reformy z 2018 roku, jeśli weźmiemy pod uwagę większe bloki polityczne, a nie pojedyncze partie. Mimo to omawiamy również pewne możliwe odchylenia od maksymalizacji liczby mandatów, gdy koliduje to z potencjalnie dużą utratą miejsc w parlamencie przez partie sojusznicze.

3.1. Symulowane rozkłady mandatów w ramach poprzedniej ordynacji wyborczej

Scenariusz 1: Zakładamy, że głosy wszystkich partii w blokach są równe głosom poszczególnych członków bloku, a także że głosy oddane na partie niesprzymierzone pozostały niezmienione⁷. Poza tym przyjęliśmy, że wszystkie głosy w okręgach pozostaną takie same, a wszystkie partie będą konkurować indywidualnie zgodnie z poprzednią ordynacją wyborczą (zob. tabela 3).

⁶ Wszystkie oficjalne dane dotyczące wyborów w naszym artykule pochodzą ze strony internetowej Najwyższej Rady Wyborczej (Yüksek Seçim Kurulu), najwyższego organu wyborczego w Turcji.

⁷ Głosy oddane wyłącznie na blok zostały na poziomie okręgów doliczone do głosów partii proporcjonalnie do głosów oddanych wyłącznie na partie. Dane oficjalne zawierają wyłącznie głosy oddane na partie po zastosowaniu tej poprawki.

Tabela 3

Rzeczywiste i symulowane procenty i liczby mandatów w wyborach 2018 roku i przy założeniu starej ordynacji wyborczej (Scenariusz 1)

Komitet wyborczy	Mandaty (wybory)	Symulacja SEATS	Symulacja FSS
AKP	49.2 (295)	53.67 (322)	53.86 (323.13)
MHP	8.2 (49)	9.67 (58)	9.09 (54.57)
CHP	24.3 (146)	24.17 (145)	23.91 (143.44)
İP	7.2 (43)	0 (0)	0 (0)
HDP	11.2 (67)	12.5 (75)	13.15 (78.88)
Blok:			
Cumhur (AKP + MHP)	57.3 (344)	63.34 (380)	62.95 (377.70)
Millet (CHP + İP + SP)	31.5 (189)	24.17 (145)	23.91 (143.44)

Uwaga: Szacowane lub oczekiwane liczby mandatów są pokazane w nawiasach. Mniejsze partie zostały pominięte.

Źródło: Supreme Election Council (2018), obliczenia własne z wykorzystaniem formuły FSS oraz programu SEATS.

Najważniejszą konsekwencją rozwiązania blokowania list byłoby to, że zgodnie z poprzednim prawem İP pozostałaby poniżej progu dziesięcioprocentowego w wyborach krajowych zamiast zdobycia 43 miejsc w parlamencie. CHP straciłaby 1–2,54 mandatów. Zmiany są powiązane z dwoma czynnikami, które zaistniały po reformie ordynacji. Po pierwsze, w niektórych okręgach CHP skorzystała z głosu swojego sojusznika, İP, ze względu na siłę bloku zwiększającą liczbę mandatów. Po drugie, İP i CHP wspólnie skorzystały z 1,34% głosów otrzymanych przez ich najmniejszego sojusznika, Partii Szczęścia (SP), który nie wszedł do parlamentu. Pozostałe duże partie straciły miejsca w parlamencie przy nowej ordynacji. Szacujemy, że 43 mandaty zdobyte wskutek zmiany ordynacji przez İP doprowadziły do utraty 27-28,13, 5,57-9 i 8-11,88 mandatów odpowiednio przez AKP, MHP i HDP.

Obie metody symulacji pokazują bardzo podobne rozkłady miejsc w parlamencie z podobnymi konsekwencjami politycznymi. W najważniejszym przypadku – AKP – obie symulacje różnią się jednym mandatem. W przypadku mniejszych partii pojawiają się nieco większe różnice.

Ponieważ wyborcy mogli głosować na swoje ulubione partie, założyliśmy, że blokowanie partii nie miało istotnego wpływu na uzyskane przez nie głosy. Oznacza to, że w ramach poprzedniej ordynacji wyborczej prorządowa MHP bez problemu przekroczyłaby próg z 11,10% głosów, a İP – nie. Rzeczywiste głosy oddane na obie partie były dokładnym przeciwieństwem oczekiwań opartych na sondażach przedwyborczych. W rezultacie – biorąc pod uwagę tylko dwa główne bloki partyjne – zmiana ordynacji wyborczej przyniosła korzyści *ex post* blokowi opozycji, a nie rządowi.

Gdy weźmiemy pod uwagę wszystkie cztery partie parlamentarne, które głosowały nad nową ordynacją wyborczą, sytuacja jest nieco bardziej skomplikowana. Zakładając scenariusz 1, partie rządowe AKP i MHP straciły mandaty i zapoczątkowały reformy, które były sprzeczne, *ex post*, z ich celem maksymalizacji liczby mandatów. Partie opozycyjne poradziły sobie lepiej: CHP sprzeciwiła się reformie wyborczej, która w rzeczywistości dała jej więcej miejsc w parlamencie, podczas gdy HDP sprzeciwiła się reformie wyborczej i faktycznie straciła część miejsc (Supreme Election Council, 2020).

Wreszcie zauważmy, że kierownictwo AKP było gotowe agresywnie przeciwdziałać przekroczeniu przez konkurentów progu 10%. Na niejawnym posiedzeniu prezydent Erdoğan poprosił członków swojej partii o podjęcie działań przeciwko HDP, aby ta nie przekroczyła progu (Erdoğan: HDP'yi, 2018). Ponieważ AKP miała monopol na dostęp do zasobów państwowych i sprzyjały jej media, prowadziła by silniejszą kampanię przeciwko İP w poprzednim systemie, aby nie dopuścić do przekroczenia przez nią progu (Yılmaz i Bashirov, 2018). Przy zachowaniu starej ordynacji wszelkie wysiłki zmierzające do zwiększenia liczby głosów na İP spotkałyby się z przeciwdziałaniem rywali.

3.2. Analiza wrażliwości

Czynnikiem decydującym o błędzie AKP było otrzymanie przez İP mniej niż 10% głosów. Głosy HDP i MHP znacznie przekroczyły próg 10% (odpowiednio o 1,7 i 1,1 punktu procentowego). W alternatywnym scenariuszu 2 zakładamy, że przy zachowaniu poprzedniej ordynacji obie partie przekroczyłyby próg, ale İP również by go osiągnęła. Zakładamy zatem, że İP mogłaby uzyskać nieznacznie lepszy wynik w wyborach i osiągnąć próg.

Alternatywny scenariusz 2: İP nieznacznie przekracza próg. Tabela 4 przedstawia nasze szacunki dla tego scenariusza. Przyjeliśmy, że głosy oddane na partie byłyby identyczne z głosami na partie w bloku; dla wygody obliczeniowej założyliśmy, że İP otrzymałaby 9,96% głosów (co jest równoznaczne z obniżeniem progu dla İP do 9,96%).

Szacunki przedstawiają zaskakujący obraz. Nawet jeśli İP osiąga próg, AKP otrzymuje więcej miejsc w parlamencie w ramach starego prawa wyborczego niż otrzymała w rzeczywistych wyborach przy poprzedniej ordynacji i zdobywa większość parlamentarną. HDP i MHP również osiągają nieco więcej miejsc w ramach starego prawa. Obaj członkowie bloku politycznego Millet – CHP i İP – tracą mandaty. Margines bezpieczeństwa w naszej symulacji jest dość solidny w stosunku do rzeczywistej liczby mandatów osiągniętej przez AKP – symulacja dodaje oczeki-

waną liczbę 8,27–11 mandatów do udziału AKP, podczas gdy do osiągnięcia 50% wystarczyło tylko 5 mandatów.

Tabela 4

Procenty mandatów w wyborach przy alternatywnym scenariuszu partii İP osiągniętej próg wyborczy (Scenariusz 2)

Komitet wyborczy	Mandaty (wybory)	Stara+İP SEATS	Stara+İP FSS
AKP	49.2 (295)	51.0 (306)	50.5 (303.27)
MHP	8.2 (49)	8.7 (52)	8.2 (49.24)
CHP	24.3 (146)	22.2 (133)	22.0 (132.04)
İP	7.2 (43)	6.17 (37)	6.64 (39.82)
HDP	11.2 (67)	12.0 (72)	12.6 (75.63)
Błoki:			
Cumhur (AKP + MHP)	57.3 (344)	59.7 (358)	58.8 (352.51)
Millet (CHP + İP + SP)	31.5 (189)	28.37 (170)	28.6 (171.86)

Uwagi: **Stara+İP**: scenariusz, w którym **İP** osiąga próg wyborczy przy założeniu starej ordynacji wyborczej. Oczekiwane lub szacowane liczby mandatów są pokazane w nawiasach. Mniejsze partie zostały pominięte. Źródło: Supreme Election Council (2018), obliczenia własne przy wykorzystaniu formuły FSS i programu SEATS.

Chociaż różnica między rzeczywistymi miejscami w parlamencie a ich symulacją w ramach poprzedniego systemu w scenariuszu 2 jest mniejsza niż w scenariuszu 1, stary system jest nadal lepszy dla AKP. Różnica nie jest duża, ale istotna, ponieważ AKP potrzebowała niewiele, aby przekroczyć próg pięćdziesięcioprocentowy.

Jakie jest źródło różnicy na korzyść AKP w tym scenariuszu? Przy zastosowaniu formuły Jeffersona–D’Hondta, tworzenie bloku, gdy głosy członków partii się sumują, a pozostałe głosy pozostają niezmienione, jest zawsze korzystne lub przynajmniej neutralne dla jego członków (Balinski i Young, 1978). Utworzenie dwóch jednoczesnych bloków komplikuje obliczenia i może spowodować utratę mandatów przez jeden z nich. Tak było w przypadku bloków Millet i Cumhur. Niewielką stratę Cumhura możemy przypisać głównie temu, że Millet skorzystał z dodania małego nieistotnego członka SP (patrz Tabela 2). SP nie weszła do parlamentu, ale jej 1,34% głosów, w połączeniu z faworyzowaniem dużych partii w systemie Jeffersona–D’Hondta, zwiększyło ogólną liczbę mandatów dla bloku Millet prawdopodobnie o kilkanaście. Dodatkowe miejsca, które zdobył blok Millet, pochodziły głównie od bloku Cumhur. Bez blokowania list głosy na SP byłyby zmarnowane.

Oprócz omówionych powyżej dwóch scenariuszy można by jeszcze rozważyć, co stałoby się, gdyby wystąpiły trzy kolejne dość prawdopodobne scenariusze.

Scenariusz 3. İP mogłaby „pożyczyć” trochę głosów od CHP i dzięki temu przekroczyć próg (scenariusz z „pożyczonymi” głosami został przeanalizowany w dodatku online do Evcı i Kaminski, 2020)⁸.

Scenariusz 4. MHP nie przekracza progu, ale wszystkie inne partie go przekraczają (najgorszy przypadek dla AKP).

Scenariusz 5. Zarówno MHP, jak i İP nie przekraczają progu.

Metoda FSS pokazuje, że w obu przypadkach AKP z łatwością utrzymałaby większość w Wielkim Zgromadzeniu. W scenariuszu 4 szacunkowa liczba miejsc AKP to 329,5, a w scenariuszu 5 – 356,5. Gdy MHP spada poniżej progu, łączny udział Cumhura w mandatach spada, ale AKP otrzymuje solidną większość.

Nasza ostatnia obserwacja jest taka, że gdyby HDP nie przekroczyła progu przy zastosowaniu któregoś z naszych scenariuszy 1–5, wówczas przyniosłoby to dodatkowe korzyści dla AKP i wzmocniłoby naszą tezę, że AKP straciła mandaty w wyniku własnej reformy wyborczej.

4. PODSUMOWANIE: KONSEKWENCJE POLITYCZNE BŁĘDÓW

W INŻYNIERII WYBORCZEJ

Reforma wyborcza w Turcji w 2018 r. *ex post* okazała się błędem w inżynierii wyborczej. AKP otrzymała około 27–28 mandatów mniej niż dostałaby zapewne w przypadku zachowania poprzedniego systemu. Podczas gdy AKP i MHP wspólnie wprowadziły ustawę o blokowaniu list w obawie, że MHP nie przekroczy progu, ich reforma przyniosła korzyści głównemu blokowi opozycji.

Utrata około 27–28 mandatów przez AKP była szczególnie znacząca, ponieważ udział AKP w mandatach spadł tuż poniżej krytycznego progu 50% (zob. Tabela 3). AKP uzyskała 295 z łącznej liczby 600 miejsc w parlamencie. Z hipotetyczną większością 322–323 miejsc AKP miałyby wygodną większość bez konieczności zabiegania o względy MHP. O ile w przeszłości koalicja AKP–MHP działała sprawnie, o tyle nie było gwarancji, że jej przyszłość będzie łatwa. MHP ma na swoim koncie współpra-

⁸ „Pożyczanie głosów” jest w Turcji częste. Dochodzi do niego wówczas, gdy wyborcy, zachęceni przez swoją partię, głosują strategicznie na inną partię. Ma to miejsce zazwyczaj wtedy, gdy pożyczkobiorca jest bliski osiągnięcia dziesięcioprocentowego progu. Ze względu na duże zróżnicowanie etniczne Turcji pożyczkodawca niewiele traci, pożyczając głosy w okręgach, w których nie ma szansy na zdobycie mandatu. W wyborach lokalnych w 2019 roku na mera Stambułu partia kurdyjska HDP, która sama nie nominowała kandydata, otwarcie poprosiła swoich wyborców na Twitterze, aby „głosowali strategicznie” (Stratejik oy vermeye davet, 2019). Podobne głosowanie strategiczne ma często miejsce w wyborach przeprowadzanych w oparciu o system mieszany proporcjonalny; na przykład patrz raport Electoral Commission (2012) w Nowej Zelandii.

cę z główną partią opozycyjną CHP. W 2014 roku MHP i CHP nominowały nawet wspólnego kandydata w wyborach prezydenckich. Podczas wyborów samorządowych w 2019 roku lider MHP, Devlet Bahçeli, otwarcie krytykował różne wypowiedzi prezydenta Erdoğan (Bahçeli: Türkiye İttifakı'ndan, 2018). Można śmiało powiedzieć, że po wyborach parlamentarnych AKP znacznie się osłabiła i stała podatna na humory partnera. Pod koniec 2020 roku AKP kierowała rządem mniejszościowym na podstawie umowy „confidence-and-supply”⁹ z MHP.

Poprawki konstytucyjne wymagają większości 3/5 do zainicjowania referendum i 2/3 większości do wprowadzenia zmian bez referendum. Zgodnie ze scenariuszem 1, 62,95% miejsc bloku Cumhuriyet mu margines bezpieczeństwa 17–20 mandatów powyżej 3/5 większości zamiast 16 miejsc poniżej (patrz Tabela 3). Posiadanie większości 3/5 głosów zdecydowanie wzmocniłoby AKP i jej koalicjanta MHP.

Dość nieoczekiwanie – nawet bez zaistnienia wersji przedstawionej w głównym scenariuszu 1 – AKP nadal miałyby większość; co więcej, byłyby to nawet prawie większość kwalifikowana 3/5 we wszystkich trzech alternatywnych scenariuszach.

Tabela 5 podsumowuje wyniki naszych symulacji z rozdziału 3.

Tabela 5

Hipotetyczne procenty mandatów AKP przy różnych scenariuszach i starej ordynacji wyborczej

Scenariusz	Mandaty AKP (oczekiwane)	Konsekwencje polityczne
1. Brak İP	53.86	Większość AKP, Cumhuriyet większość kwalifikowana
2. Wszystkie partie	50.50	Większość AKP
3. Wszystkie partie	50.50	Większość AKP
4. Brak MHP	54.92	Większość AKP
5. Brak İP i MHP	59.42	AKP blisko większości kwalifikowanej

Źródło: Supreme Election Council (2018), obliczenia własne z wykorzystaniem formuły FSS oraz programu SEATS.

We wszystkich scenariuszach AKP uzyskiwałyby większość parlamentarną i nie potrzebowałyby pomocy swojego partnera, MHP. Nawet w pozornie najgorszym scenariuszu 4, przy zmarnowanych głosach na MHP, AKP otrzymałaby około 34–35 dodatkowych mandatów, co dałoby jej wygodną większość. AKP byłaby zatem znacznie silniejsza w Wielkim Zgromadzeniu, gdyby jej partner nie przekroczył progu!

Błędy *ex post* w inżynierii wyborczej niekoniecznie są błędami *ex ante*. W niektórych hipotetycznych scenariuszach AKP skorzystałaby z reformy; w rzeczywistym

⁹ Umowa, na mocy której partia będzie wspierać mniejszościowy rząd przy wnioskach o wotum nieufności lub w głosowaniu nad budżetem, głosując za rządem lub wstrzymując się od głosu. Partie zawierające podobne porozumienie zachowują zazwyczaj prawo do głosowania w sposób zgodny z własną polityką lub sumieniem w sprawie projektów innych ustaw.

scenariuszu tak się nie stało. W jednym z takich najczarniejszych hipotetycznych scenariuszy MHP nie przekroczyłaby progu, AKP uzyskałaby mniej niż 50% mandatów, zaś połączenie sił obu partii pozwoliłoby oczekiwać, że przy dopuszczalności blokowania ich koalicja uzyskałaby większość.

Częste występowanie błędów przy manipulacjach ordynacją wyborczą świadczy o tym, że inżynieria wyborcza jest skomplikowana i wiąże się z dużą niepewnością. Do czynników sprzyjających popełnianiu błędów *ex post* w inżynierii wyborczej należą: przeszacowanie poparcia wyborczego przez rządzących; duża zmienność głosów i nieoczekiwane zmiany preferencji wyborców; wysokie progi wyborcze; występowanie spoilerów¹⁰ lub embrionalna i płynna struktura systemu partyjnego, w ramach której tuż przed wyborami zawiązują się nowe partie, istniejące partie dzielą się, łączą lub tworzą koalicje, a także rozwiązują się lub wycofują z wyborów (Przeworski, 1997; Kamiński, 1999, 2001; Shvetsova, 2003; Moraski i Loewenberg, 1999; Grofman i in., 1999). Czynniki te zmniejszają wiarygodność szacunków sondaży i zwiększają prawdopodobieństwo, że inżynieria wyborcza przyniesie odwrotny skutek i zamieni się w *dummymandering*. Często wydarzenia i procesy zmieniające rachunek wyborczy mają miejsce pod koniec kampanii wyborczych, już po zmianach w ordynacji.

Pewne zjawiska zwiększające prawdopodobieństwo wystąpienia *dummymanderingu* wystąpiły również przed wyborami tureckimi w 2018 roku. MHP, późniejszy partner AKP, podzieliła się w październiku 2017 roku, a jej rozłamowa część przekształciła się w İP. Później do İP dołączyli niektórzy znani politycy z CHP. Dalsze zniekształcenia systemu partyjnego i preferencji wyborców wywołało zawiązanie się dwóch bloków: Cumhur (20 lutego 2018 roku) i Millet (5 marca 2018 roku). Sondaże wykazały również znaczne wahania poparcia w krótkich okresach. Na przykład przewidywane wsparcie dla İP w ciągu zaledwie jednego miesiąca od grudnia 2017 roku do stycznia 2018 roku wahało się od 2,9% do 20,2% (Gezici Araştırma, 2018). Ogólnie rzecz biorąc, niepewność, zmiany w systemie partyjnym i zmienne wyniki sondaży przyczyniły się do błędów popełnianych przez partie tureckie w ich inżynierii wyborczej.

¹⁰ Spoilerami nazywamy drugorzędne komitety wyborcze lub kandydatów, których udział w wyborach może istotnie wpłynąć na wynik wyborów, na przykład odebrać zwycięstwo lub pomóc w zwycięstwie innym kandydatom. Przykładem spoilera w Polsce jest Partia Razem w wyborach parlamentarnych 2015 roku, której udział w wyborach spowodował obniżenie głosów na Zjednoczoną Lewicę poniżej ośmioprocentowego progu i umożliwił osiągnięcie większości przez PiS. W Stanach Zjednoczonych najbardziej spektakularnym przykładem spoilera jest Ralph Nader, którego udział w wyborach prezydenckich w 2000 roku przesądził o zwycięstwie George'a Busha i odebrał wygraną Albertowi Gore'owi (precyzyjna klasyfikacja spoilerów jest zawarta w Kamiński 2018a, 2018b).

BIBLIOGRAFIA

- Bahçeli: HDP'lilerin Dokunulmazlıkları Sorununu Kokten Cozelim (2016). BBC News Türkçe. Dostęp: 21 czerwca 2020. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/01/160105_bahceli_hdp
- Bahçeli'den İttifak Modeli Onerisi (2017). Haber 7. Dostęp: 21 czerwca 2020. <http://www.haber7.com/siyaset/haber/2481293-bahceliden-ittifak-modeli-onerisi>
- Bahçeli: Türkiye İttifakı'ndan bahsetmek kafamızdaki soru işaretlerini çoğaltmıştır (2019). BBC News. Dostęp: 21 czerwca 2020. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-48003077>
- Balinski, M.L., Young, H.P. (1978). Stability, Coalitions and Schisms in Proportional Representation Systems. *American Political Science Review*, 72(3), 848–858.
- Benoit, K., Schiemann, J.W. (2001). Institutional Choice in New Democracies: Bargaining over Hungary's 1989 Electoral Law. *Journal of Theoretical Politics*, 13(2), 153–182.
- CHP'li Torun'dan "seçim kanunu" uyarısı (2018). Dostęp: 21 czerwca 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/politika/chpli-torundan-secim-kanunu-uyarisi/1091061>
- Electoral Commission (2012). 2012 MMP Review. Dostęp: 17 czerwca 2019. <https://www.elections.org.nz/events/past-events/2012-mmp-review>
- Erdoğan: HDP'yi baraj altında bırakmak için markaja alacaksınız (2018). Dostęp: 21 czerwca 2020. <https://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/erdogan-hdpyi-baraj-altinda-birakmak-icin-markaja-alacaksiniz-2466147/>
- Esen, B., Gümüşçü, Ş. (2018). The Perils of 'Turkish Presidentialism'. *Review of Middle East Studies*, 52(1), 43–53.
- Evcı, U. (2020). Regional correction of the Flis-Słomczyński-Stolicki formula: the case of Turkish elections. *Decyzje* 34, strony 31-48.
- Evcı, U., Kamiński, M.M. (2020). Shot in the foot: unintended political consequences of electoral engineering in the Turkish parliamentary elections in 2018. *Turkish Studies*. DOI: 10.1080/14683849.2020.1843443.
- Flis, J., Słomczyński, W., Stolicki, D. (2018). Pot and Ladle: Mathematical Underpinnings. Dostęp: 6 kwietnia 2021. <https://arxiv.org/abs/1805.08291>
- Flis, J., Słomczyński, W., Stolicki, D. (2019). Kociołek i chochelka: formuła szacowania rozkładu mandatów metodą Jeffersona–D'Hondta. *Decyzje*, 32, 5–40.
- Flis, J., Słomczyński, W., Stolicki, D. (2020). Pot and Ladle: Seat Allocation and Seat Bias under the Jefferson–D'Hondt Method. *Public Choice*, 182(1–2), 201–227.
- Gece Yarısı 'apar topar': 26 maddelik 'ittifak yasası' Meclis'te kabul edildi (2018). Diken. Dostęp: 17 czerwca 2020. <http://www.diken.com.tr/gece-yarisi-apar-topar-26-maddelik-ittifak-yasasi-mecliste-kabul-edildi/>
- Gezici Araştırma: İYİ Parti'nin oyu CHP'den, HDP'nin oyu da MHP'den fazla (2018). Dostęp: 10 czerwca 2019. <http://www.diken.com.tr/gezici-arastirma-iyi-partinin-oyu-chpden-hdpnin-oyu-da-mhpden-fazla/>
- Göl, A. (2017). The Paradoxes of 'New' Turkey: Islam, Illiberal Democracy and Republicanism. *International Affairs*, 93(4), 957–966.

- Grofman, B., Brunell, T.L. (2005). *The Art of the Dummymander: The Impact of Recent Redistrictings on the Partisan Makeup of Southern House Seats*. W: Galderisi, P.F., *Redistricting in the New Millennium*. Lexington Books, 183–199.
- Grofman, B., Mikkel, E., Taagepera, R. (1999). Electoral Systems Change in Estonia, 1989–1993. *Journal of Baltic Studies*, 30(3), 227–249.
- Kaminski, M.M. (1997). Jak komuniści mogli zachować władzę w 1989 roku. *Studia Socjologiczne*, 2(145), 5–34.
- Kaminski, M.M. (1999). How Communism Could Have Been Saved: Formal Analysis of Electoral Bargaining in Poland in 1989. *Public Choice*, 98(1–2), 83–109.
- Kaminski, M.M. (2001). Coalitional Stability of Multi-Party Systems. *American Journal of Political Science*, 45(2), 294–312.
- Kaminski, M.M. (2002a). Do Parties Benefit from Electoral Manipulation? Electoral Laws and Heuristics in Poland, 1989–93. *Journal of Theoretical Politics*, 14(3), 325–358.
- Kamiński, M.M. (2002b). Czy partie korzystają na manipulacjach systemem wyborczym? Ordynacje wyborcze i herestetyka w Polsce w latach 1989–1993. *Studia Socjologiczne*, 2, 39–77.
- Kaminski, M.M. (2015). Empirical Examples of Voting Paradoxes. [W:] Heckelman, J.C., Miller, N.R., *Handbook of Social Choice and Voting*, 367–387. Edward Elgar Publishing.
- Kaminski, M.M. (2018a). Spoiler Effects in Proportional Representation Systems: Evidence from Eight Polish Parliamentary Elections, 1991–2015. *Public Choice*, 176(3–4), 441–460.
- Kaminski, M.M. (2018b). Spoilery w systemach reprezentacji proporcjonalnej: Analiza ośmiu polskich wyborów parlamentarnych, 1991–2015. *Decyzje*, 30, 5–32.
- Kaminski, M.M., Swistak, P., Lissowski, G. (1998). The “revival of communism” or the effect of institutions? The 1993 Polish parliamentary elections. *Public Choice*, 97(3), 429–449.
- Kaya, Z.N., Whiting, M. (2019). The HDP, the AKP and the Battle for Turkish Democracy. *Ethnopolitics*, 18(1), 92–106.
- Kilicdaroglu'ndan 'ittifak ve secim hileleri kanunu' tepkisi. (2018). *Haberturk*. Dostęp: 21 czerwca, 2020. <https://www.haberturk.com/kilicdaroglu-ndan-grup-toplantisinde-aciklamalar-1874442>
- Law Amending some Provisions of the Law on Basic Provisions on Elections and Voter Registers and some Other Laws (2018). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/03/20180316-28.htm>
- Moraski, B., Loewenberg, G. (1999). The Effect of Legal Thresholds on the Revival of Former Communist Parties in East-Central Europe. *The Journal of Politics*, 61(1), 151–170.
- Moser, R.G. (2001). *Unexpected Outcomes: Electoral Systems, Political Parties, and Representation in Russia*. University of Pittsburgh Press.
- Nagel, J.H. (1994). What Political Scientists Can Learn from the 1993 Electoral Reform in New Zealand. *PS: Political Science & Politics*, 27(3), 525–529.
- Özbudun, E. (1996). Democratization in the Middle East: Turkey – How Far from Consolidation? *Journal of Democracy*, 7(3), 123–138.
- Przeworski, A. (1997). Błędy: informacja a przejście do demokracji. *Studia Socjologiczne*, 145(2), 51–66.
- Sayarı, S. (1992). Politics and Economic Policy-Making in Turkey, 1980–1988. [W:] Nas, T.F., Odekon, M. *Economics and Politics of Turkish Liberalization*. Associated University Press, 26–40.

- Shvetsova, O. (2003). Endogenous Selection of Institutions and Their Exogenous Effects. *Constitutional Political Economy*, 14(3), 191–212.
- Stein, E. (2000). *Czecho/Slovakia: Ethnic Conflict, Constitutional Fissure, Negotiated Breakup*. University of Michigan Press.
- Stratejik oy vermeye davet (Invitation to strategic voting) (2019). Dostęp: 21 czerwca 2020. <https://twitter.com/hdp Genelmerkezi/status/1142093601800904704?s=21>
- Supreme Election Council (Yüksek Seçim Kurulu) (2020). YSK Web Portal. Dostęp: 28 września 2020. <http://www.ysk.gov.tr/>
- Szymański, A., Wódka, J. (2017). Manipulation of Vote Choice-Impediment to the Electoral Integrity in Turkey? *Przegląd Politologiczny*, 3, 55–70.
- Taş, H. (2018). A History of Turkey's AKP-Gülen Conflict. *Mediterranean Politics*, 23(3), 395–402.
- Yılmaz, B. (2018). *The Presidential System in Turkey: Opportunities and Obstacles*. Springer.
- Yılmaz, İ., Bashirov, G. (2018). The AKP after 15 Years: Emergence of Erdoganism in Turkey. *Third World Quarterly*, 39(9), 1812–1830.